

УДК 007:304:659.3

КОМУНІКАТИВНИЙ АСПЕКТ І ЕТИЧНИЙ ВИМІР ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ РОСІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖУРНАЛУ “НЕПРИКОСНОВЕННИЙ ЗАПАС”)

Анастасія Коник

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Генерала Чупринки, 49, 79044, Львів, Україна, e-mail: journft@franko.lviv.ua*

Окреслено теоретико-методологічні матеріали журналу “Неприкосновенный запас” (“НЗ”), у яких актуалізується комунікативний аспект концепту “історична пам'ять”, виробляються підходи до вивчення проблематики історичної пам'яті, її рефлексій у російському суспільному дискурсі у ракурсі соціокультурних потреб.

Ключові слова: комунікація, ЗМІ, історична пам'ять, пострадянське суспільство.

ЗМІ завжди були в авангарді суспільно-політичних перетворень держави. У процесі становлення національних держав на посткомуністичному просторі історична ретроспектива стала органічною рисою пошуку національного самовияву. На суспільно-політичну періодику випала місія, з одного боку, — обґрунтовувати новий цивілізаційний вибір, задати морально-етичні координати суспільства, а з іншого, — відображати існуючу суспільну дійсність. Багатоплановість та динамічність розвитку суспільно-політичної періодици є її характерними ознаками, а специфічний характер та тип подачі інформації зорієнтовані на світоглядне осмислення теперішнього, вивчення та аналіз минулого, прогноз майбутніх шляхів розвитку.

“Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре” (“НЗ”) — журнал дискусій, спостережень та інформації про політику, культуру, економіку й суспільство. Друкована версія видання виходить 6 разів на рік. Головний редактор видання — Ірина Прохорова. З-поміж обговорюваних тем чільне місце посідають проблеми інтелігенції та влади, нових історичних міфологеми, культурні фігури, релігійні й етнічні проблеми, парадокси національної свідомості, циркуляція подібних ідеологем у “правій” і “лівій” пресі тощо.

Постійними є рубрики оглядачів — економіста Є. Сабурова, соціолога А. Левінсона та філософа А. Кустарева. Рубрики “Культура політики”, “Політика культури” і “Нариси звичаїв” містять спостереження, полемічні статті кращих російських і закордонних есеїстів, публіцистів та дослідників. Розділ “Огляд журналів” подає рецензії інтелектуальної періодици Росії. Тематичні огляди і рецензії на нові російські й іншомовні книги різної тематики; короткі тематичні анотації містить рубрика “Нові книги”. У розділі “Нові інституції”

читачів ознайомлюють із діяльністю нових пострадянських організацій у сфері освіти, політичної думки, міжнародної співпраці або наукових досліджень. Інституції добирають за оригінальністю, вони слугують ілюстрацією розвитку в Росії ліберального демократичного суспільства.

“НЗ” — єдине російське видання, що входить до загальноєвропейської мережі “eurozine” (віртуальний часопис культурологічного плану, який намагається скористатися з можливостей світової мережі й ефективніше об’єднати існуючі європейські культурологічні часописи, підсилити їх міжнародний суспільний вплив), вибранні матеріали з кожного номера “НЗ” перекладають західноєвропейськими мовами та розповсюджують через мережу Інтернет.

Тема історичної пам’яті на сторінках “НЗ” — наскрізна. На сторінках часопису зібраний значний теоретичний та емпіричний матеріал, що характеризує місце і роль історичної пам’яті в минулому та сучасному суспільно-політичному житті народів Центрально-Східної Європи. Переформатування минулого в усіх його виявах стало актуальною темою, у 2002 році інтерес до феномену історичної пам’яті помітно зріс, з’являються окремі тематичні рубрики. Скажімо, у №2 2002 року “НЗ” у рубриці “Історія та пам’ять: тоталітарний досвід Європи” об’єднала переклади статей західних дослідників, в яких розширюється горизонт теоретичного осмислення впливу тоталітарних режимів на історичну пам’ять суспільства. Зокрема, проаналізовано досвід осмислення націонал-соціалізму в Німеччині (С. Марголіна), італійського тоталітаризму (Г. Карпі), дебати у Франції про пам’ять і тоталітарне минуле (Ж.-Ш. Шурек) [1]. Часопис “НЗ” періодично звертається до так званих темних сторінок радянської історії: від репресій і терору до боротьби проти дисидентів, релігійних переслідувань, масових депортацій і переселень. Редакційна політика часопису заохочувала авторів журналу до активного пошуку і публіцистичного осмислення причин втрати історичної пам’яті та неспроможності викоринити з масової свідомості посткомуністичного суспільства історичні уявлення, сформовані цілеспрямованою пропагандою радянської системи. Окрема тема “НЗ” — “Підручником по історії” [2] (№4 за 2004 рік) привертає увагу читачів до проблеми конструювання історії, формування та трансляції історичної пам’яті сучасного російського суспільства за допомогою системи освіти. Виправдання насилля в російських підручниках з історії, а як наслідок, толерування сталінського терору у молодіжному середовищі, стало тривожною ознакою того, що минуле не пережите, належно не осмислене. Беручи до уваги праці західних колег, російські історики, соціологи та публіцисти зробили спробу відбудувати етичний вимір історичної пам’яті. Звертаючись до питання конструювання історії та формування історичної пам’яті в сучасних російських підручниках з історії, автори часопису особливий акцент зробили на тому, як саме суспільство трактує насильство і жорстокість минувшини. Міркуючи стосовно питання — яке покоління можна виховати на зразках жорстокого, антигуманного, атеїстичного світосприйняття, “НЗ” порушує проблеми, пов’язані з етичним виміром історичної пам’яті.

У листопаді 2004 року редакція “Неприкосновенного запаса” та культурний центр Гете-інституту організували “Малі Банні читання”, присвячені темі політики пам’яті й подолання минулого. Для обговорення проблеми було запрошено аналітиків, істориків і соціологів, технологів, редакторів інтелектуальних журналів та представників ЗМІ. У читаннях акцентувалось на політичній

складовій у конструкції пам'яті, семантиці й риторичі пам'яті, які характеризують її витіснення. Обговорення пам'яті війни виявили, наприклад, що пам'ять про війну є травматичною, існує розрив між сімейними, особистими спогадами й офіційним дискурсом пам'яті. Історичні рефлексії невідповідності двох пам'ятей блоковані у масовій свідомості та колективній діяльності.

“Малі Банні читання” відкрив “круглий стіл” “Нескромна чарівність тоталітарного, або Як інтелектуали створюють наше нове світле минуле”. Історик Н. Копосов вважає, що інтелектуали як антропологічний вид зникли, оскільки ідея ліберальної протидії загрозам тоталітаризму себе вичерпала. Нинішня епоха, на його думку, принципово відмінна й нова. Вона вимагає для легітимізації інтелектуальної діяльності модерних логічних, естетичних та етичних основ. Учасники “круглого столу” запропонували здійснювати альтернативні одіозно-офіційні проекти пам'яті, скажімо, написати історію демократичної революції серпня 1991 року (С. Каспе), історію груп спротиву тоталітаризму, а також історію тих, хто у війні не переміг (І. Прохорова) [3].

У 2005 році редакція журналу спільно з берлінським щомісячником “Osteuropa” підготувала спеціальний випуск “Неприкосновенного запаса”, присвяченого 60-річчю закінчення Другої світової війни. Число № 2-3 (40-41) вийшло російською та німецькою мовами; зібрані тут матеріали присвячені повенній історії СРСР, Німеччини та інших європейських країн. Окрім того, вміщено низку матеріалів, що досліджують функції пам'яті та форми її втілення в літературі, кінематографі, музичних творах, монументах, архівах, усних та письмових свідченнях, засобах масової інформації, привернуто увагу до витіснених з пам'яті суспільства: Пакту між Сталіним і Гітлером; терору радянських окупаційних військ на анексованих територіях Східної Європи та становлення радянського режиму на окупованих землях після перемоги над Німеччиною; жертвах терору обох режимів — військовополонених, які з гітлерівських таборів потрапили у сталінські. Пам'ять певних груп жертв та учасників війни (остарбайтери, мешканці окупованих територій, в'язні таборів різних національностей) досі залишаються на периферії суспільних уявлень про війну. Розглядається проблема лицемірства влади, що витрачає на святкування ювілею Дня Перемоги більше коштів, ніж на щоденні потреби ветеранів війни. Як і в радянські часи, пам'ять про війну слугує легітимізації політичного режиму, контроль над минулим стає обов'язковою умовою контролювання теперішнього.

У рубриці “Часткова амнезія” [4] вміщено матеріали про малодосліджені сторінки історії Другої світової війни або свідомо витіснені з дискурсу війни.

Автори номеру дійшли висновку, що неприємні історичні факти цілком витіснені з масової свідомості росіян: агресивна природа радянського режиму, комуністичний мілітаризм та експансіонізм, що став причиною виключення СРСР з Ліги Націй після нападу на Фінляндію; партнерство гітлерівської Німеччини та Радянського Союзу, спільні дії проти Польщі, з яких розпочалась Друга світова війна; ціна війни, людська, соціальна, економічна, метафізична, відповідальність керівництва країни за розв'язання війни та її перебіг, наслідки для інших країн тощо.

Стаття І. Щербакової, керівника освітніх програм товариства “Меморіал”, координатора проекту “Шкільний конкурс”, та І. Прусс, співробітниці редакції журналу “Знание — сила”, присвячена підсумкам щорічного історичного конкурсу для старшокласників “Людина в історії. Росія — ХХ століття”

[4], що організовує товариство “Меморіал” з 1999 року. За спостереженням авторів, у свідомості російських підлітків війна, з одного боку, абстрактна, позбавлена живої пам’яті, є лише набором кліше брежнєвської епохи — “Великий подвиг радянського народу”, “Ніхто не забутий, ніщо не забуте”, “У війни не жіноче обличчя”, “День Перемоги — свято зі сльозами на очах”, повторення яких нагадує ритуальне дійство; з іншого — неофіційна пам’ять, яку фіксує свідомість завдяки сімейним історіям.

Як зауважує І. Щербакова, пам’ять про війну передають підліткам на комунікаційному рівні жінки — бабусі або прабабусі. Так здебільшого формується уявлення про конструкцію російських сімей, покоління, які виховували виключно жінки. У творах школярів помітне зацікавлення колись забороненими темами (історія примусово вивезених остарбайтерів, партизанський рух, примусова непосильна праця та постійні репресії в тилу, невинуваті жорстокість у Червоній армії, розстріли так званих дезертирів, штрафбати, ГУЛАГ тощо), у них з’являється деідеологізований образ війни. Твори, присвячені негероїчним сюжетам, сімейні історії, пов’язані з війною, — це історії безправ’я. І.Прус зауважує, що у текстах учасників конкурсу звучить особливе ставлення до державної влади, радянська влада виступає поза юридичним або політичним контекстом, вона постає стихійною силою, яка може робити добро і може втілюватись в абсолютне зло (розкуркулення, колективізація, допити та розстріли, заслання жінок і дітей тощо). Для оповідачів характерне сприйняття важких умов життя як даності без аналізу причини терору, його соціальних та політичних аспектів.

Д. Хапаєва констатує, що російське суспільство вражене недугою — розладом пам’яті, частковою амнезією, що зумовлюють вибірковість російської пам’яті. Росіяни знають свою історію, в тому числі й історію ГУЛАГу, бо не могла вона бути таємницею у країні, де щоденний — репресований. Але ця історія, за твердженням авторки, позбавлена пам’яті про неї. Населення країни дивиться на власну історію відстороненим і байдужим поглядом, ніби не бажаючи усвідомлювати того, що йдеться про рідних і близьких людей [5].

Теоретичні міркування німецького дослідника давніх культур Я. Ассмана узагальнюють культурологічну парадигму пам’яті. Розглядаючи суспільну пам’ять як засіб колективної ідентифікації, насамперед етнічної, він класифікує її за декількома категоріальними осями. Пам’ять суспільства може бути “комунікативною”, коли вона функціонує в процесах безпосереднього спілкування людей у нетривалому відтинку часу. Поряд з нею існує власне “культурна пам’ять”, яка становить запас інформації, збережений для принагідного використання. Це — найвагомніше з досвіду минулого, що виражене в своєрідних меморіальних знаках і передається з покоління в покоління у специфічних формах. Найчастіше культурна пам’ять формалізується в ритуальних діях, зосереджених навколо меморіальних знаків, або ж у текстах, яким належить роль “місце пам’яті”. Культурна пам’ять неоднаково впливає на суспільство в різних культурах. Такий вплив “гарячий” стосовно культур, які постійно апелюють до свого минулого, або “холодний” (стосовно культур, менш залежних від нього). “Холодні” культури, на думку Я. Ассмана, “живуть не в забутті чогось, що пам’ятають “гарячі” культури, а в іншій пам’яті. Ця інша пам’ять заважає вторгненню історії” [4].

Комунікативна пам’ять, Я. Ассманом, — це усна традиція, яка виникає в контексті взаємодії між індивідами у повсякденному житті. Це — “жива

пам'ять", спогади учасників подій, орієнтовані на нещодавнє минуле, що транслюється в межах трьох-чотирьох поколінь. *Культурна пам'ять* — символічна форма трансляції й актуалізації культурних смислів, що виходять за межі досвіду індивіда чи групи; ця пам'ять орієнтована на збереження міфічної історії у формі образів і традицій, виразниками яких є меморіальні знаки, що кодуються і відтворюються в церемоніях, святах, ритуалах [4].

У 1990—2000 роках. Я. Ассман обґрунтував завдання та можливості нового наукового напрямку. Предметом цього дослідження повинна бути "історія пам'яті".

"Радянська пам'ять та пам'ять про радянське" [6] — тема, що стала наскрізною для №2 (64) та №3 (65) "НЗ" у 2009 року. Редакційна стаття наголошує, що у вивченні процесів роботи пам'яті про радянське минуле, яке генерує історичну енергію, крім академічної компетентності, важлива й відповідальність. Автори доходять висновку, що активування радянського минулого пов'язане не стільки з ностальгією, скільки з перенасиченням пострадянською культурою запозичених символів і новацій, тому виникає потреба на поверхневому рівні експлуатувати власні символи. Спадковість конструюється у формі кітчу на радянське минуле.

Проаналізувавши публікації "НЗ" за 2002-2009 роки доходимо висновку, що автори часопису розглядають історичну пам'ять у різних аспектах. На сторінках цих видань друкують численні переклади, рецензії, огляди актуальних західних праць. Російські дослідники, аналітики, публіцисти синтезують західний досвід, розглядають контраверсійні моменти російської історії у контексті європейських процесів. Проведення спільно із західними дослідниками "круглих столів", відкритих дискусій і публічних лекцій засвідчує налагодження діалогу та бажання "нормалізувати" історичний шлях Росії. Автори "НЗ" розглядають украй важливі проблеми, вивчаючи делікатну матерію взаємозв'язку пам'яті й історії. Якщо для сучасної європейської філософії, соціології та історії — це одна з провідних тем, то в Росії та пострадянських країнах загалом її лише починають розробляти. Руйнація історичної пам'яті разом з національними культурами, за часів радянського режиму, розірвала її органічну тяглість між поколіннями, порушила баланс та етику міжнародних стосунків. Історична пам'ять західноєвропейських країн з двох світових воєн винесла і сформулювала у своїй культурі імператив катарсису через покаєння. Цей імператив запобігає поверненню в минуле, унеможлиблює існування тоталітарних злочинних режимів. У масовій свідомості пострадянського суспільства такого імперативу немає.

-
1. Неприкосновенный запас. — 2002. — № 2 // режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2002/22/>
 2. Неприкосновенный запас. — 2004. — № 4 // режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2004/4/>
 3. Неприкосновенный запас. — 2004. — № 6 // режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/103/ar43.html>
 4. Неприкосновенный запас. — 2005. — № 2-3 // режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/>

5. Неприкосновенный запас. — 2007. — № 6 // режим доступу: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2007/7/ge17.html>
6. Неприкосновенный запас. — 2009. — № 2-3 // режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2009/2/>

**COMMUNICATIVE ASPECTS AND ETHICAL MEASURES
OF HISTORICAL MEMORY IN RUSSIAN SOCIETY
(FROM ARTICLES IN THE PERIODICAL “NEPRYKOSNOVENYJ ZAPAS”)**

Anastasia Konyk

Ivan Franko National University of Lviv,
Generala Chuprynky str. 49, 79044, Lviv, Ukraine
Tel. office: (032) 239-47-75

E-mail: journft@franko.lviv.ua

The aim of the article is to examine theoretical- methodological material in the journal “НЗ”, in which the communicative aspects of “historical memory” are realized, approaches to learning the problematics of historical memories are under determination and the manner in which historical memory reflects on discourse, with respect to socio-cultural needs, are acknowledged.

Key words: communication, mass media, historical memory, post-communist society.

**КОМУНІКАЦІОННИЙ АСПЕКТ І ЕТИЧЕСЬКЕ ІЗМЕРЕННЯ
ІСТОРИЧЕСЬКОЇ ПАМ'ЯТІ РУССЬКОГО ОБЩЕСТВА
(ПО МАТЕРІАЛАМ ЖУРНАЛА “НЕПРИКОСНОВЕННИЙ ЗАПАС”)**

Анастасія Конык

Львівський національний університет імені Івана Франка,
ул. Генерала Чупринки, 49, 79044, Львів, Україна
Тел. оф.: (032) 239-47-75

E-mail: journft@franko.lviv.ua

Очерчено теоретико-методологічні матеріали журналу “Неприкосновенный запас” (“НЗ”), в яких актуалізується комунікативний аспект концепта “історическа пам'ять”, підходи к изучению проблематики історической пам'яті, її рефлексій в русском общественном дискурсе в ракурсе соціокультурних потребностей.

Ключевые слова: комунікація, СМІ, історическа пам'ять, постсоветское общество.

Стаття надійшла до редколегії 20.09.2011

Прийнята до друку 06.11.2011